

**НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ЯК ВИЗНАЧНИЙ ЧИННИК
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ**

Розвиток вітчизняного етнодержавознавства в сучасних умовах розвитку української нації потребує певної переоцінки та переосмислення духовних і політико-правових цінностей. Зокрема нагальною є необхідність переорієнтації всієї системи морально-етичних, етнополітичних і державотворчих чинників від тоталітарно-авторитарних стереотипів і догм до пріоритету загальнолюдських цінностей із належним дотриманням вимог націотворення та забезпеченням належного розвитку національного самоусвідомлення, без чого є неможливим формування повноцінної нації. Важливо також з'ясувати ролі національної свідомості в розбудові української державності в першій половині ХХ століття.

Зазначена проблема, певною мірою, знайшла своє висвітлення в „Малій енциклопедії етнодержавознавства” [1] та працях теоретико-методологічного характеру, зокрема, присвячених історико-політичним аспектам державотворення в Україні [2, 3, 4, 5]. Заслужують на увагу й деякі інші енциклопедичні видання [6, 7]. Серед робіт окремих дослідників виділяється насамперед праця Є. Маланюка [8]. Певні теоретичні аспекти можна відслідкувати в працях С. Булгакова [9] та М. Бердяєва [10]. Необхідно згадати також роботи сучасних українських вчених М. Вегеша [11, 12], М. Тиводара [13, 14], П. Ференца [15, 16], Г. Касянова [17] та Б. Савчука [18]. Однак вказана тема потребує більш ґрунтовного та виваженого висвітлення. Насамперед це зумовлено тим, що советська історіографія проблему пробудження і становлення української національної свідомості взагалі не розглядала, а лише висвітлювала окремі аспекти боротьби з соціальним і національним гнітом. На дослідження становлення й розвитку української національної свідомості накладалися заборони ідеологічного, адміністративного та судового характеру, а тому вивчення даної проблеми зводилось до боротьби з українським буржуазним націоналізмом та утвердженням „пролетарського інтернаціоналізму” [13, с.90]. У нинішній час, незважаючи на актуальність проблеми розвитку української національної свідомості, вона, на жаль, залишається далеко не повною мірою вивчена.

Національна свідомість – складна модернізована система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації і відображують основні засади її буття та розвитку. Національну свідомість складають теоретичні й буденні, масові та елітні, власне національні та запозичені (й асимільовані внаслідок акультураційних процесів) ідеї, настанови, устремління, культурні здобутки, що утворюють духовний універсум нації. Національна свідомість не зводиться до суми її етнічних компонентів. Останні опосередковані в національній свідомості домінантами самоствердження нації – спільним громадянством, територією, національними інтересами, юридичними правами громадян, соціальними нормами, культурними традиціями. Національна свідомість має різні рівні функціонування. Основні з них – буденний, теоретичний, державно-політичний. На буденному рівні національної свідомості фіксується наявність численних стереотипів, неадекватних, деформованих уявлень, пов'язаних переважно або з патріотично-романтичними, ідеалізованими та навіть міфологізованими уявленнями про історичний шлях нації, потенційні можливості її на нинішньому етапі, або з меншовартістю, національним нігілізмом. Буденний рівень характеризується єдністю свідомих і несвідомих, ментальнісних і

архетипних елементів національної свідомості. У буденній свідомості мають відображення як усталені, відносно стійкі звичаї, ментальнісні пріоритети і настанови, закріплені тривалою традицією, так і динамічні та скороминущі потреби, інтереси, цінності, почуття, настрої. Перші з відзначених характеристик буденного рівня є ґрунтом для формування національного характеру, менталітету, національної мрії, національної психології, історичної пам'яті як складників національної свідомості. Другі характеризують масову свідомість в її свідомих і несвідомих активних і пасивних, виражених та популістських виявах, гаслах, рухах тощо. Рухливі компоненти рухливої свідомості в поєднанні зі сталими утворюють складну, динамічну, досить строкату картину повсякденного функціонування національної свідомості. Буденна свідомість – це своєрідне „сито”, крізь яке після певного періоду просіювання відходить усе несуттєве, незначуще, а залишається вагоме для нації, її всебічного уконституювання та поступу.

Теоретичний рівень національної свідомості – це науково обґрунтовані та осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність на основі рефлексії до самоопанування та самоствердження.

Поняття національної свідомості вбирає в себе певні сфери духовного розвитку нації, і оскільки вона є конституантою нації, остільки правомірно виділити той рівень, на якому безпосередньо фіксуються та формуються національні інтереси, політичні вимоги, державна політика. Це державно-політичний рівень національної свідомості. У кожній нації він розвинутий відповідно до особливостей її історичного шляху, стадії націотворчого процесу, специфічних умов державотворення, політичної системи, ступеня розвитку громадянського суспільства тощо. За масштабами охоплення духовної реальності цей рівень значно поступається теоретичному та буденному. Оскільки тут концентруються лише ті ідеї, програми, вчення, концепції, що віддзеркалюють політичні, державні, правові інтереси нації. Проте за значущістю в розгортанні націотворчого процесу державно-політичний рівень національної свідомості значно „випереджає” теоретичний та буденний рівні. І це значення вирішальною мірою залежить від суб'єктивного чинника, тобто ступеня усвідомлення національних інтересів політичною елітою та всім істеблішментом.

Національна свідомість ґрунтується на основних чинниках і засадах буття нації. Вона є надбанням і результатом історичного розвитку, самоосмислення та політичного уконституювання нації. Національна свідомість є критерієм ідентифікації нації у геополітичному, соціокультурному просторі й водночас критерієм самоідентифікації нації. Це засіб і водночас вияв національної інтеграції та консолідації. Провідною парадигмою, ґрунтом національної свідомості є національні інтереси й цінності [4, с.236-238].

Російський філософ, протоієрей С.М. Булгаков визначав національну свідомість насамперед як самоутвердження та самоідентифікацію. Викриваючи космополітизм російської інтелігенції, філософ протиставляв йому таке розуміння національної ідеї, яке, за його словами, позитивним чином обґрунтовує ідею братства народів, а не безрідних, атомізованих „громадян” або „пролетарів усіх країн”, що зрікаються батьківщини. При цьому С. Булгаков підкреслював особливо важливе значення здорового національного почуття та національної свідомості. Так, на його думку, пробудження інтересу людини до свого етнічного коріння під впливом суспільних обставин (в умовах „сплеску” етнічної енергії, процесу суверенізації етнічної чи національної спільноти, національно-визвольного руху, національного відродження, поширення гасел етнічного, національного самовизначення, етнонаціоналізму, нарешті, у випадках етнічних конфліктів) стимулює процес осмислення своєї етнічності. За

словами мислителя, „інстинкт переходить у свідомість, а свідомість стає самопізнанням”. Ідентифікація особи з певним етносом чи нацією є цілком свідомим психологічним процесом, тобто є і процесом, і результатом самосвідомості як рефлексії, самопізнання. Самосвідомість поступово набуває, крім суто ідентифікаційних аспектів, ширшого значення, включаючи настанову на дію, певні зміни та перетворення в етнічній, національній спільноті, навіть пасіонарно наповнену суспільно значущу діяльність особи [9, с.65; 5, с.35; 4, с.241].

Скеровуючи пізнавальну активність на саму себе, свідомість стає самосвідомістю, внаслідок чого свідомість виступає засобом вирізнення людини зі світового загалу, способом поглянути на себе „ззовні” і, отже – набутти характеристик „внутрішньої людини”. Необхідно підкреслити, що історична свідомість є доволі складним і тривалим процесом усвідомлення людиною специфіки свого положення в площині історичного розвитку, результатом чого є прояв історичної самосвідомості минувшини, дійсного та прогнозованого майбутнього. В українській традиції одним з показників рівня індивідуальної та суспільної свідомості виступає ментальність [6, с.369, 370, 567]. У цьому контексті необхідно звернутися до спадщини відомого українського поета та публіциста української діаспори Євгена Маланюка, котрий розглядав українську історію як історію певного типу ментальності. При цьому він заперечував визначальний вплив на Україну зовнішніх чинників, вбачаючи головну причину поразки українців у справі державного будівництва в них самих, зокрема в обмеженості національного самоусвідомлення, що неминуче вело до притлумлення національної ідеології. Спроба державотворення в ході національно-визвольних змагань в Україні 1917 – 1921 рр. була вочевидь приреченою, насамперед тою обставиною, що вона не мала підстави в масовій свідомості українців. І як вирок – свідчення Є. Маланюка: „... ми не захистили цієї країни, бо ми її майже не захищали. ... Ми програли Визвольну Війну. Підкреслюю: ми хорунжі, поручники й сотники 1918 – 1919 рр. ... бачучи, хто були ті міністри й лідери, відчуваючи трупний запах „ідеологій”, що просякав їх наскрізь, ми воліли вважати їх отруєні рабством накази так, ніби час той був вповні „нормальний” і держава була вже осягненим фактом” [8, с.3]. Особливо рішуче був настроєний Євген Маланюк проти таких слабкостей українців, як: комплекс „малоросійства”, анархізм, брак національної дисципліни й організації перевазі чуттєвості над інтелектом тощо [7, с.1446].

Як для людської психіки, так і для ментальної структури нації є притаманними три визначальні функції: вольова, розумова і чуттєво-емоційна. Без належного їх розвитку ні людина, ні нація не можуть бути повноцінними. Якою ж є їхня сутність? Вольова функція – це функція самоорганізації, активної та рішучої експансії в світі з метою реалізації власних інтересів. Кожна нація має свою аристократію – людей, які невід’ємні від життєвих інтересів нації, власним життям і діями зберігають її цілісність і недоторканість. Але не завжди національна аристократія співпадає з правлячими колами суспільства, особливо в умовах, коли народ підпорядкований іншому, як це бувало не раз в Україні, нація ставала безсилою саме тоді, коли її воля, її аристократія була розпорошена, переходила на бік ворогів і власне переставала виконувати свої безпосередні функції із самозбереження нації та державності. Опорою ж нації може бути власна, вихована в дусі відданості її інтересам, аристократія.

Розумова функція – функція інтелектуально-духовного життя, забезпечує ментальну єдність нації. Її носіями спочатку виступали жреці, потім ідеологи та інтелігенція, орієнтована не утилітарно, а на вічні цінності. Коли зникає національна аристократія, саме на носіїв національного розуму перекладається тягар самозбереження нації. Якщо нація не визнається іншими народами чи державами – це ще півбіди, справжня біда, коли вона сама себе не визнає за самостійну. Таке

становище виникає у випадку втрати духовної пам'яті нації та її ментальності, В той же час нація має шанси на відродження, коли вона спроможна дати духовних поведирів, своєрідних геніїв духу на рівні Т. Шевченка. Без аристократії та носіїв духовності нація приречена на деградацію та небуття, насамперед саме в духовному плані. Вона перетворюється у звичайне населення певної території, дезорганізоване та дезорієнтоване, нездатне чинити зовнішній агресії [1, с.90]. Закономірною причиною бездержавного існування української нації протягом багатьох століть була відсутність визначних духовних лідерів, здатних згуртувати народ і сприяти піднесенню його національної свідомості.

Відомий російський філософ М.А. Бердяєв визначав поняття національної свідомості як єдність історичної долі нації. При цьому особливу роль він відводив духу нації як одному з її визначальних чинників [10, с.552-554]. Відтак постає питання – яким же є дух української нації? Відповідь полягає, зокрема, у з'ясуванні особливостей ментальності українців.

Одною з характерних особливостей українського менталітету вважається своєрідний „інтровертний” індивідуалізм, сконцентрований на розбудові внутрішніх переживань, супроводжуваних недовірою та замкненістю вдачі, настороженим ставленням до оточення („моя хата з краю, нічого не знаю”, „тихше води, ніжче трави” та ін.). Звідси споглядальна, а не активно діяльна позиція. І звідси ж, у зв'язку з переважанням з селянської психологічної настанови, спрямування на творення суспільної взаємодії на рівні сімейних, сусідських взаємин („толока”). Це розвивало психічну здатність до „компліментарності” – співпереживання, приязні, симпатії. Комплекс „меншовартості” породжує також і комплекс „кривди”, образи, який може проявитися в орієнтації на реактивну агресію щодо дійсних чи уявних причин меншовартості. Звідси й потяг до релігійності як віри у вищу „трансценденцію”, поза церковною організацією, що пов'язано з потягом до ліричності, сублімації в стражданнях, або в соціально-утопічному мрійництві загальнолюдського царства. Ці та інші особливості українського народу, розвиваючись, набували різноманітного змісту та відігравали різну функцію в соціальному житті народу [1, с.133]. Саме м'якість, делікатність натури українця не сприяли формуванню цілеспрямованого та стійкого національного почуття, з усіма впливаючими соціальними та політико-правовими наслідками.

Проблема формування національної свідомості досить тісно пов'язана з процесом соціально-політичного та політико-правового розвитку нації. Так, зокрема, деякі вчені вважають, що під кутом зору соціально-політичної традиції основними формами співжиття українця були: асоціативна група, громада, артіль. Згідно твердження В.Яременка, українці завжди тяжіли до широкого демократизму (аж до анархічного відтинку) на стадії обговорення та прийняття рішень (віче, козацька рада, громада тощо), але добивалися їх результативного виконання лише на шляхах безумовного підпорядкування волі одного керівника або директивному органі (князь, гетьман, кошовий отаман тощо). Така українська політична традиція була своєрідним прототипом принципу „демократичного централізму”. Однак, як правило, в умовах формування свого самостійного шляху розвитку українці не могли вибрати тієї дієвої владної структури, яка б їх об'єднала. Відсутність національної єдності приводила до втрати державності та суверенітету [5, с.38]. У цьому полягає одна із суттєвих відмінностей української нації від російської, для якої була і є притаманною традиція деспотичного чи авторитарного правління. Від якої, до речі, постійно йшла тенденція придушення української національної свідомості та культури.

Варто вказати і на роль „конфліктного фактору” у формуванні національної свідомості українців. Наприклад, політика переслідувань української мови і культури в

Російській імперії у другій половині XIX ст., яка традиційно розцінюється як така, що ослабила „український рух”, могла сприяти поглибленню і загостренню (політизації) національного сентименту діячів епохи „національного відродження” та еволюції його в національну свідомість і далі – в спроби інституціонального оформлення відповідної протидії [17, с.50].

Один з яскравих виявів невідворотності та послідовності утвердження української національної свідомості, ми можемо бачити на прикладі Закарпаття. Боротьба за утвердження національної свідомості українського народу Закарпаття упродовж всієї його історії була щільно пов'язана зі справою його культурного відродження [12, 276]. Незважаючи на цілий ряд зовнішніх і внутрішніх перешкод суспільно-політичного та соціально-культурного характеру, процес утвердження української національної свідомості серед закарпатського населення відбувався досить динамічно, особливо після завершення першої світової війни [14, с.479-480]. Могутнім фактором в ході цього процесу була українська культура. В результаті гострого ідеологічного протистояння в 20 – 30-х рр. XX ст. двох культурних орієнтацій – української та російської, незважаючи на активну підтримку останньої з боку чехословацьких урядових кіл, українська національно-культурна орієнтація в Закарпатті отримала перемогу. Аналогічно тому, як це сталося в Галичині на початку XX ст. І саме українська культура для мешканців Закарпаття стала справжнім джерелом національного самоусвідомлення. При цьому активну роль відігравали фахівці української культури в особі політичних емігрантів з Наддніпрянської України та Східної Галичини, які надали значну допомогу краю в його культурній розбудові [16, с.254]. Слід також зауважити, що незважаючи на те, що акт проголошення незалежності Карпатської України у березні 1939 р. був більше символічним, ніж реальною політикою, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації [11, с. 124].

Громадські організації вагомо вплинули на формування двох поколінь багатомільйонного українського населення Галичини. Шляхом копіткої роботи вони плекали національну свідомість, консолідували національні сили й, таким чином, „еволюційно” підготували його до перших і других визвольних змагань, а значною мірою – і до новітнього державного відродження [18, с.120]. Ключовим моментом національної свідомості є усвідомлення політичних інтересів нації, прагнення етатизувати її, виробити перспективну національну ідею, побудувати нову модерну пасіонарну націю [15, с. 1044]. Це завдання було одним з головних в ідеологів і діячів українського національно-визвольного руху періоду першої половини XX століття.

Загалом також слід зауважити, що проблема розвою національної свідомості завжди була і буде залишатися одною із визначальних передумов у справі державного будівництва. Її ігнорування та дискримінація неминуче вели до втрати державності та суверенітету. Особливо характерно така тенденція проявилася в період першої половини XX ст., що спричинило цілу низку поразок, втрат і трагічних сторінок у розвитку українського національно-визвольного руху. Завдання ґрунтовного дослідження цих сторінок нашої історії залишається актуальним і вимагає більш прискіпливої уваги до ролі національної свідомості в політичних процесах історії України XX ст.

1. Мала енциклопедія етнодержавства / За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с;
2. Національна держава: національний і наднаціональний виміри / За ред. Ю.І.Римаренка. – Київ - Донецьк: Донеччина, 1998. – 255 с;

3. Нація і держава / За ред. Ю.І.Римаренка. - Кн. 1. - К.: Київ - Донецьк, 1998. - 392 с;
4. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю.І.Римаренко, М.М.Вівчарик, О.В.Картунов та ін. - К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. - 516 с ;
5. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б.В.Попова. - К.: Товариство „Знання”, КОО, 1998. - 264 с.
6. Філософський енциклопедичний словник / Є.К.Бистрицький, М.О.Булатов, А.Т.Ішмуратов та ін. - К.: Абрис, 2002. - 744 с.
7. Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича. - Львів: НТШ, 1994. - Т.4. - С.1200 - 1600.
8. Маланюк Є. Книга спостережень. - К.: Атіка, 1995. - 236 с.
9. Булгаков С.Н. Героизм и подвижничество. (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи - Из глубины. - М.: Правда, 1991. - 608 с.
10. Бердяев Н.А. Судьба России: Сочинения. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 2000. - 736 с.
11. Вегеш М.М. Карпатська Україна (1938-1939): соціально-економічний і політичний розвиток. - Ужгород: Патент, 1993. - 136 с.
12. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна. - Львів: ЗУКЦ, 2004. - 414 с.
13. Тиводар М.П. Закарпаття: народознавчі роздуми. - Ужгород: Карпати, 1995. - 208 с.
14. Тиводар М.П. Основні етапи етнічної історії Українських Карпат // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції „Українські Карпати: етнос, історія, культура”. Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р. - Ужгород, 1993. - С. 479-480.
15. Ференц П. Національна ідея - духовний стрижень у розвитку нації // Визвольний шлях. - 1997. - № 9. - 1039-1044.
16. Ференц П.П. Вплив культурних факторів на зростання української національної свідомості українців Закарпаття другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. // CARPATICA - CARPATICA. - Ужгород, 2001. - Вип. 12. - С. 250-262.
17. Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. - 1998. - № 2. - 39-53.
18. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. - кінець 30-х років ХХ ст.). - Івано-Франківськ: Плай, 1999. - 138 с.

SUMMARY

Sytnyk O. National consciousness as the main factor of ukrainian state making during the period of the first half of the XXth century: problem.

Development of the national knowledge of state in the modern conditions of the ukrainian nation needs the revaluation of legal and political values. The system of moral, ethical, ethnopolitical and state making factors needs revaluation from the old stereotypes to the overwhelming of the national values with the keeping to the nation creating rules. It is also important to understand the role of the national consciousness in the development of the ukrainian state making in the first half of the XXth century.